

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
электрондық ғылыми
журнал

2014, №4 (1)

EDU.E-HISTORY.KZ
электронный научный журнал

2014, №4 (1)

EDU.E-HISTORY.KZ
electronic scientific journal

2014, №4 (1)

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редактор

Әбжанов Хангелді Махмұтұлы

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали,
Н. Әлімбай, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан),
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ.,

Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Edu.e-history.kz»

электрондық ғылыми журналының редакциясы

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Электрондық мекен-жай: <https://edu.e-history.kz/>

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген.

Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель и издатель:

Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова
Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан

Главный редактор

Абжанов Хангелді Махмұтович

Редакционная коллегия:

Р. Абдуллаев (Узбекистан), Н. Аблажей (Россия), Б. Аяган, М. Абусейтова, С. Ажигали,
Н. Алимбай, Б. Байтанаев, К. Жумагулов, Г. Кенжебаев, Б. Комеков,
Мансура-Хайдар (Индия), Р. Масов (Таджикистан), А. Муктар, В. Плоских (Кыргызстан),
Ю. Петров (Россия), О. Смагулов, Сон Ён Хун (Южная Корея), Е. Сыдыков,
У. Фиерман (США), А. Чубарьян (Россия)

Ответственный редактор:

З. Толенова

Редактор:

Р. Кубеев

Адрес редакции:

050010, Республика Казахстан,
г. Алматы,
ул. Шевченко, 28.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, «Edu.e-history.kz»

Редакция электронного научного журнала

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz/>

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о
регистрации: № 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном
формате).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходимо
обязательно ссылаться на журнал.

Founder and publisher:

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
of the Committee of Science Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Editor-in-chief:

Abzhanov Khangeldi Makhmutovich

Editorial board:

R. Abdullaev (Uzbekistan), N. Ablazhey (Russia), B. Ayagan, M. Abuseytova, S. Azhigali,
N. Alimbai, B. Baitanaev, K. Zhumagulov, G. Kenzhebaev, B. Komekov,
Mansura-Khaidar (India), R. Masov (Tajikistan), A. Muktar, V. Ploskikh (Kyrgyzstan),
Y. Petrov (Russia), O. Smagulov, Song Yong Hoon (South Korea), E. Sydykov,
W. Fierman (USA), A. Chubaryan (Russia)

Executive editor:

Z. Tolenova

Editor:

R. Kobeev

Editorial address:

050010, Republic of Kazakhstan,
Almaty,
28 Shevchenko Str.
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
«Edu.e-history.kz»
Editorial electronic scientific journal
Phone: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Journal website: <https://edu.e-history.kz/>

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate:

No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

When re-publishing articles, shooting on microfilm and other copies, it is necessary to refer to the journal.

ТАТАРЛАР: ЭТНОМӘДЕНИЕТ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Егізбаева М.Қ.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан Республикасы, Алматы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

E-mail: meruegiz@mail.ru

Андатпа. Бұл мақалада татар халқының дәстүрлі қолөнері мен ұлттық киімдерінің этнографиялық ерекшеліктері қарастырылады. Автор татарлардың киім тігу, тері өңдеу (мәсі, аяқ киім), зергерлік, ағаш өңдеу және тоқымашылық сияқты ежелден келе жатқан кәсіптерін егжей-тегжейлі сипаттайды. Сонымен қатар, мақалада татар және қазақ халықтары арасындағы тарихи, этномәдени байланыстарға, олардың бір-бірінің тұрмысы мен киім үлгілеріне (мәсі, тақия, көйлек пішімдері) тигізген өзара ықпалына ерекше назар аударылған. Зерттеу жұмысы түркі халықтарының мәдени мұрасын сақтау және Қазақстандағы ұлтаралық келісім мен толеранттылықты нығайту тұрғысынан өзекті болып табылады.

Түйінді сөздер: этнография, татар халқы, дәстүрлі қолөнер, ұлттық киім, зергерлік өнер, этномәдени байланыстар, түркі әлемі.

ТАТАРЫ: СВЕДЕНИЯ О ЭТНОКУЛЬТУРЕ

Егизбаева М.К.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Республика Казахстан, Алматы)

Кандидат исторических наук, доцент

E-mail: meruegiz@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются этнографические особенности традиционных ремесел и национальной одежды татарского народа. Автор подробно описывает такие древние промыслы татар, как пошив одежды, обработка кожи (изготовление ичигов и обуви), ювелирное, столярное и ткацкое дело. Кроме того, особое внимание в статье уделяется историческим и этнокультурным связям между татарским и казахским народами, их взаимному влиянию на быт и элементы одежды (ичиги, тюбетейки, фасоны платьев). Исследование актуально в контексте сохранения культурного наследия тюркских народов и укрепления межнационального согласия и толерантности в Казахстане.

Ключевые слова: этнография, татарский народ, традиционные ремесла, национальная одежда, ювелирное искусство, этнокультурные связи, тюркский мир.

TATARS: INFORMATION ON ETHNOCULTURE

Yegizbayeva M.K.

Al-Farabi Kazakh National University (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

E-mail: meruegiz@mail.ru

Abstract. This article examines the ethnographic features of the traditional crafts and national clothing of the Tatar people. The author provides a detailed description of ancient Tatar crafts, such as tailoring, leatherworking (making boots and footwear), jewelry making, woodworking, and weaving. Furthermore, special attention is paid to the historical and ethnocultural relations between

the Tatar and Kazakh peoples, highlighting their mutual influence on everyday life and clothing styles (ichigi, skullcaps, dress designs). The research is highly relevant for preserving the cultural heritage of Turkic peoples and strengthening interethnic harmony and tolerance in Kazakhstan.

Keywords: ethnography, Tatar people, traditional crafts, national clothing, jewelry art, ethnocultural relations, Turkic world.

Введение

Түркі әлемі халықтарының этнографиясын жан-жақты зерттеу отандық этнология ғылымының басты бағыттарының біріне айналып отыр. Өз тарихымызды танып білуде, көпұлтты мемлекетімізде бейбітшілік пен толеранттық бағытты ұстануда түркі халықтарын жан-жақты танып зерттеу маңызды ғылыми бағдар екендігі белгілі. Татарлар – түркі тілдес ұлт, Ресей Федерациясы құрамындағы Татарстан Республикасының байырғы тұрғындары. Татарлардың жалпы саны жөнінде ғалымдар арасында әр түрлі пікірлер бар. Кейбір ғалымдар оларды бөліп (Қазан Татарлары, Қырым Татарлары, Сібір Татарлары, ноғайбақтар, т.б.) қарастырса, қалғандары оларды біртұтас ұлт санайды.

Татарлар ертеден әр түрлі кәсіптермен шұғылданған халық. Татар қолөнершілері өз тәжірибелерімен қатар, Кавказ, Иран, Орта Азия халықтарының дәстүрлерін де қабылдаған еді. Соның нәтижесінде, оларда қолөнердің алдыңғы қатарлы техникасы пайда болды. Қазіргі татарларда да сол ертеден келе жатқан дәстүр жалғасын тауып келеді.

Татарлар шеберлерінің тіккен әшекейлі етігі, бас киімі, аяқ киімі, кестелі шашақты шәлі орамалы, тоқыма бұйымдары, күмістен, алтыннан істеген зергерлік бұйымдары Ресей империясынан тыс жерлерде де жоғары бағаланып, сұранысқа ие болды. Тері, жүн өңдеу кәсібі дамыды. Татарлардың көршілес халықтармен арасындағы этномәдени байланыс әсіресе, Сібір татарларының киімдерінен анық байқалады. Сібір татарлары ертеден киімдерін қой жүнінен тоқылған және Орталық Азиядан саудагерлер әкелген маталардан тікті. Сонымен қатар, көрші отырған орыстардан алынған кенеп маталарды да қолданды [1, 119-124 бб.].

Тігін машиналары пайда болғанша татар әйелдері киімді қолмен тікті. Матаның сапасы сол отбасының әлеуметтік жағдайына байланысты болды. Барлық жастағы ерлердің негізгі сыртқы киімі камзол болды. Әдетте оны муытыдан, тізеден төмен етіп, белін қынамалап, тік жағалы, 5-6 түймеге түймеленетін, бір өңірлі етіп тікті. Камзолды астарлады, алайда сырылып тігілмеді, жан қалталары болды. Татарларда қысқа жеңді камзолдра да болды, оны бешмет деп атады. Ауқатты татарларда мақтамен сырылып тігілген жылы камзолдардың жағасы және оның сол жақ өңірі құндыз, елтірі және т.б. бағалы аң терілерімен жұрындалды.

Олардың мерекелік камзолдары әр түрлі сортты қамқа және басқа ақ түсті маталардан тігілді. Далалық жұмыстар кезінде көйлек пен шалбардың сыртынан татарлар кенептен тігілген шабыр деп аталатын жеңіл киімді киді. Пішіні жағынан ол камзолмен бірдей болды. Татарлар бұл киімді дәстүрлі ұлттық киім деп санады, бірақ киімнің мұндай түрі Саян-Алтай халықтарында да кездеседі. Татарлар жүн өңдеу, материал дайындау, киім тігудің әр түрлі техникаларын меңгерді. Жүннен цикмән деп аталатын киімді тоқыды. Оның формасы камзолға ұқсас болды, алайда камзолдан ұзын, тік жағалы, етегі кең болды және сол жағына қарай қалың теріден жасалған 4-5 түймеге түймеленді. Белі жүннен тоқылған белбеумен буылды.

Сыртқы жылы киімдердің барлығын татарлар тун деп атады. XX ғ. 30 жж. дейін татарлар арасында мақтамен сырылып тігілген, тік жағалы, кейде жағасы аң терісімен жұрындалған сырт киімнің түрі кең тарады. Бұндай киімнің түрін татарлар пирэцэ деп атады. XIX-XX ғ. басында татарлар арасында қой терісінен жасалған ұзын және қысқа тондар танымал болды. Оның жағасы болмады, 4-5 түймеге түймеленіп, белі белбеумен буылды. Ауқатты татарлар, саудагерлер, ірі мешітердің моллалары түлкі немес қасқыр терісінен тігілген тондарды киді. Алыс жолдарға шыққанда қой терісінен жүні сыртына қаратылып

тігілген тұлыптарды киді. Тұлыптар ит және ешкі терісінен де тігілді. Ерлерге арнап тері шалбалар да тігілді. Мерекелік киімдер қымбат маталардан дайындалды.

Бұндай киімдердің қатарына шапандар жатты. Оны ауқаттылар қамқадан тгіп киді, ал кедейлер тіктен киді. Шапандарды олар діни мерекелер кезінде мешітке барғанда киді. Мерекелік киім ретінде татар әйелдері бүрмелі көйлектерді киді. Бүрмелер көйлектің әр түрлі жерлеріне әр түрлі мөлшерде тігілді. Жасы үлкен әйелдердің көйлегінеің етегіне бірнеше қатар ұсақ бүрмелер салынды. Көйлектің сыртынан әйелдер камзол киді. Ол ерлер камзолынан етегінің кеңдігімен ерекшеленді. Татар әйелдері камзолды үнемі киіп жүрді.

Әйел камзолдары қамқа, барқыт, атластан тігілді. Ерлер мен әйелдердің киімі қарастырылып отырған кезеңде әр түрлілігімен ерекшеленбеді. Еркектер қыстан басқа айларда етік киіп жүрді. Оның ішінен жүннен тоқылған шұлықтар киді. Татарлар ертеден ичиги деп аталатын қысқа етіктерді киді. Ол қой немесе ешкі терісінен тігіліді және жұмсақ табанды болды. Оның сыртынан ерлер де әйелдер де теріден жасалған, қатты табанды аяқ киім кенкәні киді. Қысты күні ерлерді де әйелдердің де аяқ киімі пима болды. Жасы ұлғайған адамдар қыста киіз калоштарды киді, ол пиманың қысқа түрі болды. Суық күндері татарлар қой жүнінен тігілген және тері қолғаптар киді.

Ер адамдардың негізгі бас киімі тақия болды. Тақияның екі түр болды: бірі – жартысфера тәріздес болса, екіншісі кәләпуш – төмен жайпақ төбелі, конус тәрізді бас киім. Тақияның екінші түрін қара түсті барқыттан тікті. Қысты күні малақайлар киді. Әйелдердің негізгі бас киімі орамал болды. Суық күндері жұқа ормалдардың сыртынан фабрикалық немесе қолдан тоқылған жүн шәлілер тақты. Ормалдың сыртынан татар әйелдері жиі бойы еркектердікімен салыстырғанда жіңішкерек, аң терісімен жалпақ етіп жұрындалған бас киімдерді киді. Татар әйелдерінің мерекелік бас киімдеріне әр түрлі қалпақтар жатты. Соның бірі сарауц болды.

Сарауц – тұрмыстағы әйелдердің диадемаға ұқсас бас киімі. Бас киімнің бұл түрі қымбатқа түсті және оны ауқатты отбасыларының әйелдері ғана киді [1, 119-124 бб.]. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында татарлармен араласу барысында қазақ әйелдерінің дәстүрлі киіміне де өзгерістер енді. 1897 жылғы санақ бойынша татарлардың саны 9,9 мыңға жеткен Семей өңірі – қазақтар мен татарлардың этномәдени сабақтастығын айқын көрсететін аймақ. Мәселен, ҚР МОМ қорлары мен жеке семья архивтерінен татарлардың ұлттық киімін киген Семей қазақтарының фотосуреттерін кездестіруге болады (1-сурет). Сондай-ақ керісінше, қазақтың дәстүрлі киімінің элементтері бар киім киген татарлардың да фотосуреті бар (2-сурет).

XX ғ. басында Шығыс Қазақстандағы әйел көйлектерінің пішілуі татар әйелдерінің көйлектеріне өте ұқсас болып келді. Сондай-ақ, сәннің татар ұлттық түріне «кысмалы күлмәк» жатады. Бұл көйлек түрінің белі біршама жоғары орналасқан, артқы етегі ұзын, перделеніп өңделген. XX ғасырдың басында көйлектің аталмыш жаңа стилі әйел адамға, әсіресе қаладағыларға әдемі жаңа реңк берді. Көбінесе көйлектің бұндай түрін ауқатты қазақтар татар тігіншілеріне тапсырыс беріп тіккізген. XX ғ. басында қазақ халқының киімінің өзгеріске ұшырауының бір белгісі – сәнге татар үлгісіндегі тік жағалы көйлектердің енуі еді. Ол кең, тұтас пішілген дәстүрлі көйлектерді сәннен ысырып шығарды. Тікжағалы көйлектер мен жейделер өзбек халқының арасында «ноғай көйлек» немесе «қазақы» деп аталды [2, 22 б.]. Татар халқында зергерлік өнер де жоғары деңгейде дамыды. Волга-орал татарларының зергерлік өнері XVIII-XIX ғ. ортасында өзінің гүлденуінің жоғары деңгейіне жеткен еді. Оның қайнар көзі Волга Булгариясы және Алтын Орда қалалары, кейінгі татар хандықтары, әсіресе Қазан хандығы зергерлік өнер дәстүрлерімен тығыз байланысты болды. Ертедегі тарихи және сауда, этномәдени байланыстардың нәтижесінде татар зергерлік өнерінің техникалық әдістері жергілікті фин-угор және славян халықтарының дәстүрлерімен сусындады.

Славян, әсіресе орыс өнерінің әсері XVI-XVII ғғ. күшейе түсті. Алайда, шығыстың әсері одан да күштірек болды, ол IX-X ғғ. Шығыс пен Европа арасындағы сауданың күшею кезеңіне сәйкес келеді [3, 90 б.]. Зергерлік өнердің ежелгі және ірі орталығы Қазан мен Қазан маңындағы аудандар болды. Қазан-татар зергерлерінің өнімдері әйел киімдерінің әшекейлерімен байланысты болды. Татар зергерлері зергерлік ісінің барлық технологиялық үрдісін меңгерген еді. Әшекейлерді жасау үшін негізінен күмісті қолданды, төмен сапалы күмістер қарапайым халық үшін пайдаланылса, жоғары сапалы, алтындалған күмістер ауқатты, жоғары топтың өкілдеріне арналды. Қола және қалайы өте сирек қолданылды. Зергердің құралдары өте қарапайым болды. Олар көрік, егеу, қысқыш, кескіш, қайшы, балға, атауыз, төс сияқты саймандардан тұрды.

Татар халқының зергерлік өнерінде өсімдік тектес өрнектерге көп көңіл бөлінді, геометриялық өрнектер сирек қолданылды. Зооморфтық өрнектер тірі жан иелерінің бейнесін салуға тиым слатын ислам қағидаларына байланысты тіпті сирек пайдаланылды. Қазанның ертеден келе жатқан зергерлік өнерінде шекіме (чеканка) – чуку техникасы кең тарады. Шекіме техникасын қолдана отырып, татар зергерлері негізінен әйел әшекейлерінің салпыншақтары, білезік, ілгектерді дайындады. Қазан хандығы кезеңіндегі жаға ілгектерінде қой басының бейнесі кездеседі. Бұл сарын Орталық Азия және Қазақстан зергерлерінің өнерінде кеңінен қолданылады [4, 5 б.]. Татар зергерлері оймыштау (гравировка) және құйма (литье) техникалық тәсілдер де кеңінен қолданылды. Құйма салпыншақтар, әр түрлі әшекейлер жасау үшін қолданылды. Сол кездегі рубль ақшалар қайта өңделіп, мойын-кеуде және басқа арналған татар әйелдерінің әшекейлерінің элементтерін құрады. Оймыштау техникасының сарыны ретінде ислам дәстүрімен келген «игілік тілеуші» жазулар жиі қолданылды. Оймыштау әдісі қаралау әдісімен қатар жүрді.

Зергерлік бұйымдар дайындауда асыл тастарды, топаз, жасыл ақық, сары түсті асыл тас (сердолик), көгілдір ақық (бирюза), аметист, яшманы да қолданды. Олар әдетте бұйымның бетіне жапырақ түрінде қондырылды. Тастарды зергерлер орал кеншілерінен сатып алып отырды. Ауылдық жерлердің зергерлері дәстүр бойынша жалғыз жұмыс істеді және өзінің шеберлігін балаларына немесе жақын туыстарына үйретіп отырды, кейде бірнеше оқушылар ұстады. Мұндай шеберлер тек тапсырыс алып отырды, бағасы күміс, ақша немесе бидай, малмен өлшенді [5, 207-213 бб].

Татарларда кең тараған кәсіптің түрі – ағаш өңдеу болды. Татар ауылдарының барлығында дерлік үй, мешіт, қоғамдық және шаруашылық құрылыстарын салумен айналысатын ағаш ұстасы болды. Шеберліктері мен еңбексүйгіштіктерінің нәтижесінде олар көршілес халықтардың арасында да құрметке ие болды. Әсіресе, жиһаз, үй және асүй заттарын жасау кең етек алды. Мәселен, Қазан татарлары, оның ішінде Мамадыш уезінің ауылдарында ортаазиялық киіз үйлерге арналған мыңға жуық ағаш есіктер жасалынды. Сонымен қатар, ағаштан ыдыс-аяқ, оның ішінде шелек, кеспек (кадка), күбі, шыны (кесе) жасау да жоғары орында болды.

Орта Волга бойы және Кама маңы ертеден ірі көлік орталығы болды. XVIII-XIX ғғ. осыған орай, әсіресе Қазан губерниясында, арба, шана және т.б. жегу әбзелдерін жасау ісі гүлденген болатын. Мұнда шеберлердің бір бөлігі қамыт, ер, шана табаны, доңғалақ тоғыны және т.б. жасаса, екінші бөлігі дөңгелек, ал үшінші бөлігі шана, арба, тарантасты құрастырып жасаумен айналысты. Көптеген татарлар қабық және жөке жинап, оны өңдеумен айналысты, одан аяқ киім (чабата), себет, үй жиһаздары, тарантастың жоғары бөлігін тоқыды, арқан өрді.

Чабата деп аталатын аяқ киімнің түрін тоқу кең етек алды. Чабата деген сөз тері аяқ киім деген мағынаны білдіреді. Алайда зерттеушілердің пікірінше, оның формасы мен дайындалу технологиясы мордва және чуваш халықтарынан алынған. Татар халқының аяқ киімінің бұл түрі әсемдігі жағынан орыс халқыныкіне жетпесе де, өзінің ыңғайлылығымен және арзандығымен орыс шаруалары және басқа да көршілес халықтар арасында үлкен

сұранысқа ие болды. Татар халқында кең таралған кәсіптің түрі – тері өңдеу ісі болды. Себебі, І Петрдің Қазанда тері өңдеу мануфактурасын ашуы кездейсоқтық емес еді [5, 13 б.].

Өңделген терінің көбі аяқ киім тігу үшін қолданылды. Ауыл қолөнершілері күнделікті киетін қарапайым аяқ-киімдер: тері галош, туфли, етіктер жасады. Алайда татарлар жұмсақ, жұқа былғарыдан (юфть және сафьян) тігілген өрнекті аяқ-киімдерімен әйгілі болды. Түрлі түсті былғары қиындылары жібек немесе металл тәріздес жіптермен өрнектеліп тігілді.

Ашық түсті, әдемі оюлармен өрнектелген етіктер мен туфлилер тек татар қоғамының ауқатты топтары арасында жоғары сұранысқа ие болып қана қойған жоқ, сондай-ақ, мұндай аяқ-киімді орыстар да киді, оны Сібір, Орта Азия, Кавказ, тіпті Ресейден тыс жерлер Англия, Францияға да жеткізіліп тұрды. Мәсі (ичик) өндіру ісі Қазанда және татар ауылдарында ерте кезден дамыды. 1988 ж. археологиялық қазба жұмысы кезінде Қазан кремлінен оюланған тері аяқ киімнің фрагменті табылған. Соған қарап зерттеушілер мәсі өндірісін Қазан хандығының тұсынан бастап пайда болуы мүмкін деп пайымдайды [6, 37 б.].

Жалпы татар мәсілерінің жалғыз әшекейі – қонышындағы жалғыз немесе қызыл теріден жасалған қайырмасы бар, бір түсті қара мәсілер және «каюлы читек» яғни, жоғары сапалы түрлі түсті теріден дайындалған, өсімдік оюы фрагменттерімен өрнектелген әйелдің өрнекті мәсілері сияқты екі түрі болды [7, 81-83 бб.].

Егер аяқ-киімнің бірінші түрінің ерекшелігі аз және түркі-моңғол халықтарының көбіне тән болса, ал оюлы аяқ киім сөзсіз татар аяқ киімінің ерекшелігін көрсетеді. Сондықтан да қазақтардың арасында мәсінің (ичиг) оюланған түрінің таралуы татарлармен байланысты деуге болады. Қазақ мәсілерінің татардікінен айырмашылығы – қазақтар мәсіні маусымдарға байланысты етікке ұқсастырып тіге бастады. XIX ғ. аймақтан тыс жерлерде (Орта Азия, Қазақстан, Сібір) үлкен сұранысқа ие болған оюлы аяқ киімді сыртқа шығаратын татар кәсіпкерлері мен саудагерлеріне кәсіптің бұл түрі үлкен табыс әкелді [7, 81 б.].

Татар халқының қолөнер кәсіптерінің ішінде жүн өңдеу, оның ішінде жүн сабау және киіз басу да жоғары деңгейде дамыды. Мұндай шеберлер барлық ауылдарда болды. Киіз, киіз етік, пима, киіз қалпақ дайындауда татар шеберлері жоғары деңгейде болды. Мәселен, қызыл жіптерден өрнек салынған қара және ақ пималарды көршілес отырған барлық ұлттардың ауқатты адамдары киді. Тағы да бір маңызды кәсіптің түрі тоқымашылық болды.

Әсіресе ол волга-орал татарларының арасында кең тараған еді. Сібір татарларының тұрмысында тоқымашылық төмен деңгейде болды. Ал Астрахань татарлары қоршаған табиғи-географиялық ортаның жағдайына байланысты кәсіптің бұл түрімен мүлде шұғылданбады. XIX ғ. қолдан тоқылған маталардың орнына фабрикалық маталарды қолдану тек қалалар мен оған жақын орналасқан ауылдарда ғана тарай бастады.

XX ғ. 20 жж. дейін қолдан тоқылған маталар татар ауылдарындағы киім тігудің негізгі қоры болды. Тоқымашылық үшін басты материал өсімдік (зығыр, канапля), кейде мал өнімдері (жүн) болды. Ғасырлар бойы қордаланған халық тәжірибесі нәтижесінде талшықты өңдеудегі техникалық әдіс-тәсілдермен қоса, әр түрлі еңбек құралдары мен саймандар дамып, жетілдірілді. Зығыр мен канапляның сабақтарын ұсақтау үшін талқы деп аталатын әр түрлі формадағы құрал пайдаланылды. Көбінесе көлденең орналасқан тақтай талқылар қолданылды.

Талшықты жуып болғаннан кейін оны каккышта түтіп, тазалады, одан соң темір тістері бар тарақпен тарады. Қой жүнін иірмес бұрын қоқыстан тазалап, жүн сабайтын құралмен сабады. Зығырдан жіптерді тартып шығару үшін каба және шығыр деп аталатын ұршық түрлері қолданылды. Ұршықтағы дайын жіпті киләп ағашқа орап алды. Дайын болған жіптерден тоқу станогында мата тоқып шығарды. Осындай жолдармен дайындалған маталар сапасы жағынан ғана емес, сонымен қатар, дайындау техникасы, өрнегі және қолданысына да байланысты алуан түрлі болды. XIX ғ. ортасына дейін киім тігуде негізінен үйде тоқылған кенеп пен мауыты болды. Зығырдан тоқылған ақ кенеп мата киім тігуде кеңінен қолданылды. Одан ерелер мен әйелдердің көйлектері, шалбарларын тікті.

Ақ кенеп матамен қатар, боялған маталар да кеңінен қолданылды. Әсіресе, кенепті көк, кейде қызыл түстерге бояйтын. Көк түс және оның басқа да түрлері татарлардың барлық топтарында кездесті. Бұндай маталардан ерлер мен әйелдер көйлектері – буяу күлмәк тігілді. Көк түсті дөрекі кенеп матадан ерлердің сыртқы шалбарлары тігілді. Қызыл түске боялған маталар әйел көйлектерін тігуге арналды. XIX-XX ғ. басында түрлі түсті жолақты кенеп маталар (алача) киім тігу және күнделікті тұрмыстағы заттарды дайындауға қолданылды. Мұндай маталардағы жолақтар түсі адамның жынысы мен жасына байланысты болды.

Ерлер киімі үшін ұсақ жолақты маталар қолданылды, ал әйелдердің көйлегіне ірі өрнекті, жалпақ қызыл жолақ сары, көк жіңішке жолақтармен үйлесім тапқан маталар қолданылды. XIX-XX ғ. басы татар тоқымашылығы кестелеп өрнектелген сипат алды. Өрнектер ұсақ және үлкен болып келді, сондай-ақ, түстер алуан түрлі, қызыл, көк, жасыл, сары болды. Үй маталары төсек жабдықтарына, орамал, дастархан, шымылдық тігу үшін де қолданылды. Күнделікті тұрмыстағы тоқылған заттардың ішінде дастархан тоқуға ерекше көңіл бөлінді. Күнделікті қолданылатын дастарханды клетка немесе жолақты етіп тоқыды. Оларда өрнектер аз қолданылды.

Татар халқының тұрмысында ерекше орын алатын тағы да тоқыма бұйымның бірі – чаршау деп аталатын шымылдықтар болды. Олар тұрғын үйдің ішін ас үй және қонақ бөлмеге бөліп қою үшін пайдаланылды. Бұндай шымылдықтар үшін ұсақ шұбарлы маталарды қолдану кең тарады. Татар әйелдері кесте тоқу өнерімен де шұғылданды. Сонымен бірге Орынбор губерниясының оңтүстік уездерінде ешкі түбітінен бұйымдар, әсіресе атақты түбіт шәлілерді тоқу кең етек алды. XIX ғ. ортасында өткен Бүкіләлемдік көрмеде бұл бұйымдардың медаль алуы оның сапасының өте жоғары болғандығын көрсетеді [5, 190 б.].

Қазан татарларының қолөнерінің ішінде «алтынмен» тігу өнері – әйел және еркек бас киімдері, аяқ киімдерді жібек, алтын және күміс жіптермен, сондай-ақ, моншақ, меруерт, шынымен зерлеп, оқалап кестелеу ерекше болды. Бұндай бас киімдер әсіресе, Орта Азияда үлкен сұранысқа ие болды [8, 190 б.]. Мұндай бас киімдерді Қазақстан Республикасының Орталық музейі қорлары мен экспозициясынан да кездестіруге болады.

Мәселен, ҚР МОМ-дағы қазақ этнографиясына байланысты экспозицияда ерекше орны алатын тақия Орал татарларының бас киіміне өте ұқсас. Сондай-ақ, әр түрлі зерттеушілердің пікірлері бойынша, Қазақстанның солтүстік-шығыс және шығысында төбесі қиылған конус тәрізді, дөңгелек және жайпақ болып келетін «каляпуш» деп аталатын татар бас киімін еске түсіретін тақиялар жиі кездесетін. Тақияның бұл түрлері татарлардан алынған немесе соған ұқсастырылып тігілген.

Алайда тек формасы ғана алынып қойған жоқ, бұған қоса әсемделу техникасы да өте ұқсас. Кейбір зерттеушілер ертедегі Қазан татарларының оюында қыпшақ тілдес топқа жататын халықтардың оюымен байланысты көрсетеін элементтерді табуға болатынын айтады [9, 60 б.].

Қорыта айтқанда, татар халқының этнографиялық болмысын зерделеу, олардың мәдениетін жан-жақты қарастыру әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Себебі, Қазақстан территориясында 2009 ж. санақ бойынша 204229 татар ұлтының өкілдері өмір сүріп жатыр. Қазақстандағы бейбітшілік пен достатқты нығайтуда және жалпы түркі халықтарының мәдениетін зерттеуде мақалада қарастырылған мәселелер өзекті болып табылады.

Әдебиеттер

1. Сибирские татары: культура и быт. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1993. – 203 с.
2. Давлатова С.Т. Трансформация традиционной одежды узбеков Кашкардарьинского оазиса (кон. XIX-XX вв.). Автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. ист. Наук. – Ташкент, 2006. – 30 с.
3. Суслова. Женские украшения татарского народа. – Казань, 1980. – 123 с.

4. Сычева Н. Ювелирные украшения народов Средней Азии и Казахстана XIX-XX веков. Из собрания Государственного музея искусств народов Востока. – Москва, 1984. – 180 с.
5. Татары. – М.: Наука, 2001. – 583 с.
6. Орнамент казанских татар. – Казань, 2000. – 312 б.
7. Суслова С.В., Мухамедова Р.Г. Народный костюм татар Поволжья и Урала (середина XIX начало XX вв.). Историко-этнографический атлас татарского народа. – Казань, 2000. – 312 с.
8. Этнография татарского народа. – Казань: Магариаф, 2004. – 287 с.
9. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда (XIX – нач. XX в.). – Алма-Ата: Наука, 1964. – 178 с.

References

1. Sibirske tatar: kultura i byt. – Kazan: Tatarskoe kn. izd-vo, 1993. – 203 s.
2. Davlatova S.T. Transformacija tradicionnoj odezhdy uzbekov Kashkardar'inskogo oazisa (kon. XIX-XI vv.). Avtoref. diss. na soiskanie uch. st. kand. ist. Nauk. – Tashkent, 2006. – 30 s.
3. Suslova. Zhenskie ukrasheniya tatarskogo naroda. – Kazan', 1980. – 123 s.
4. Sycheva N. Juvelirnye ukrasheniya narodov Srednej Azii i Kazahstana XIX-XI vekov. Iz sobraniya Gosudarstvennogo muzeja iskusstv narodov Vostoka. – Moskva, 1984. – 180 s.
5. Tatars. – M.: Nauka, 2001. – 583 s.
6. Ornament kazanskikh tatar. – Kazan, 2000. – 312 b.
7. Suslova S.V., Muhamedova R.G. Narodnyj kostjum tatar Povolzhja i Urala (seredina XIX nachalo XX vv.). Istoriko-jetnograficheskij atlas tatarskogo naroda. – Kazan', 2000. – 312 s.
8. Jetnografija tatarskogo naroda. – Kazan': Magariaf, 2004. – 287 s.
9. Zaharova I.V., Hodzhaeva R.D. Kazahskaja nacionalnaja odezhda (XIX – nach. XX v.). – Alma-Ata: Nakua, 1964. – 178 s.

МАЗМҰНЫ

Атыгаев Н.А.	
РЕЗА АББАСИ МҰРАЖАЙЫНДАҒЫ СЕФЕВИД КЕЗЕҢІ ҚОЛЖАЗБАСЫНДАҒЫ АСА ҚЫЗЫҚТЫ МИНИАТЮРА ЖАЙЫНДА (ИИР, ТЕГЕРАН)	8
Егізбаева М.Қ.	
ТАТАРЛАР: ЭТНОМӘДЕНИЕТ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	18
Жеңіс Жомарт	
ШЫҢҒЫСХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫНЫҢ ДІНИ КӨЗҚАРАСЫ ЖӘНЕ ИСЛАМ... 25	
Жубанышов Б.Т.	
ОҒЫЗ ХАН ТУРАЛЫ АҢЫЗДАРДЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ МИФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ	31
Несіпбаева Ж.Ж.	
«ҰЛТТЫҚ МҰРАҒАТ» БҮГІНГІ ҚАЗАҚСТАН ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ	35
Оразов Р.Е.	
БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ТҰТҚЫНДАРЫ ЖЕТІСУДА	41
Рүстемов С.Қ.	
ҚАЗАҚ-ТҮРІК ҚАТЫНАСТАРЫ ТАРИХЫНАН (ХІХ ғ. соңы – ХХ ғ. басы)	50
Торланбаева К.Ө.	
ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨШПЕЛІ ҚАУЫМДАРДАҒЫ САЯСИ БИЛІКТІН ДАМУЫ	64
Шашаев А.К.	
ДАЛАЛЫҚ АУЫЗША ТАРИХНАМАДАҒЫ ӨТЕМІС ҚАЖЫНЫҢ «ШЫҢҒЫСНАМАСЫ».....	71
Шашаев А.К.	
КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН НАУҚАНЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАРДАПТАРЫ	79
Шолк Дина	
1991–1995 ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚШ ПЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЯДРОЛЫҚ ҚАРУСЫЗДАНУ САЛАСЫНДАҒЫ СӘТТІ СЕРІКТЕСТІГІ	87

СОДЕРЖАНИЕ

Атыгаев Н.А. ОБ ОДНОЙ СВЕРХИНТЕРЕСНОЙ МИНИАТЮРЕ В РУКОПИСИ СЕФЕВИДСКОГО ПЕРИОДА ИЗ МУЗЕЯ РЕЗА АББАСИ (ИРИ, ТЕГЕРАН)	8
Егизбаева М.К. ТАТАРЫ: СВЕДЕНИЯ О ЭТНОКУЛЬТУРЕ.....	18
Женис Жомарт РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЗГЛЯДЫ ЧИНГИСХАНА И ЕГО ПОТОМКОВ И ИСЛАМ	25
Жубанышов Б.Т. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ И МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ЛЕГЕНД ОБ ОГУЗ- ХАНЕ.....	31
Несипбаева Ж.Ж. «НАЦИОНАЛЬНЫЙ АРХИВ» КАК ИСТОЧНИК СОВРЕМЕННОЙ ДИПЛОМАТИИ КАЗАХСТАНА.....	35
Оразов Р.Е. ВОЕННОПЛЕННЫЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В СЕМИРЕЧЬЕ	41
Рустемов С.К. ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ (конец XIX – начало XX вв.)	50
Торланбаева К.О. РАЗВИТИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ В КОЧЕВЫХ СООБЩЕСТВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	64
Шашаев А.К. «ЧИНГИС-НАМЕ» УТЕМИШ-ХАДЖИ В СТЕПНОЙ УСТНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ	71
Шашаев А.К. ПОСЛЕДСТВИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА В КАЗАХСТАНЕ	79
Шолк Дина УСПЕШНОЕ ПАРТНЕРСТВО США И КАЗАХСТАНА В ОБЛАСТИ ЯДЕРНОГО РАЗОРУЖЕНИЯ В 1991–1995 годах	87

CONTENTS

Atygayev N.A. ON A HIGHLY INTERESTING MINIATURE IN A SAFEVID PERIOD MANUSCRIPT FROM THE REZA ABBASI MUSEUM (IRI, TEHRAN)	8
Yegizbayeva M.K. TATARS: INFORMATION ON ETHNOCULTURE	18
Zhenis Zhomart THE RELIGIOUS VIEWS OF GENGHIS KHAN AND HIS DESCENDANTS AND ISLAM.....	25
Berik T. Zhubanishov HISTORICAL-CULTURAL AND MYTHOLOGICAL CHARACTER OF THE LEGENDS ABOUT OGHUZ KHAN	31
Nessipbayeva Zh. Zh. «NATIONAL ARCHIVES» AS A SOURCE OF THE CONTEMPORARY DIPLOMACY OF KAZAKHSTAN	35
Orazov R.E. PRISONERS OF THE FIRST WORLD WAR IN SEMIRECHYE.....	41
Rustemov S.K. FROM THE HISTORY OF KAZAKH-TURKISH RELATIONS (Late 19th – Early 20th Centuries)	50
Torlanbayeva Kenzhe SAME QUESTIONS OF THE DEVELOPMENT OF POLITICAL POWER IN NOMAD SOCIETY OF CENTRAL ASIA	64
Shashayev A.K. «CHINGIS-NAME» BY UTEMISH HAJI IN STEPPE ORAL HISTORIOGRAPHY	71
Shashayev A.K. CONSEQUENCES OF THE SOVIET-ERA POLITICAL REPRESSION CAMPAIGN IN KAZAKHSTAN	79
Dena Sholk THE U.S. AND KAZAKHSTAN’S SUCCESSFUL DENUCLEARIZATION PARTNERSHIP BETWEEN 1991 AND 1995	87

EDU.E-HISTORY.KZ

Электрондық ғылыми журналы
2014. 4 (1)

Бас редактор: Әбжанов Х.М.
Компьютерде беттеген: Зикирбаева В.С.
Жарияланған күні: 30.12.2014.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 7,8.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй